

Elszólás, nyelvi döbbenet, koincidenciák

A beszéd közélete

Bevezetés

Harminc éve történt. Bajor küldöttséget fogadott a szabadon választott magyar országgyűlés. A német szövetségi tartományt a Keresztényszociális Unió kormányozta. A vendégeket Vörös Vince, az akkor 81. évében lévő veterán kiskgazda politikus, a parlament egyik alelnöke üdvözölte: „Köszöntöm a »csu« képviselőit” – szölt, mintha a csutora szóba kezdett volna. Az ellenzék soraiban felerősödő kuncogásra sem kapcsolt. Jó néhány kínos másodpercet követően – segítséggel – jött rá, hogy az általa felolvasott protokoll-lapon a CSU a német Christlich-Soziale Union betűszava.

A nyilvános beszéd – közügy. Nem csupán a meg-le-szölat, de a megszölatót is minősíti. A fenti eset az elkövető életkora okán szánakozó elnézést keltett. Nem elszólás volt. Az ellenzék sajtója szenilitást emlegetett a frontszolgálatot, az ideiglenes nemzetgyűlési jegyzőséget, a kitelepítést, az ’56-os szereplését követő kiközösítést megélt politikussal kapcsolatban.

Elszólás – avagy a megszokás

Múltba vesző emlékek – a tanulságok dacára – a miniszterelnök-jelöltek nyilvános politikai vitái. Az 1990. április 4-ei elsőre, az MDF-elnök Antall József és az SZDSZ megbízott alelnöke, Kis János közti megmérettetésre alig történt hivatkozás.

Annál jelentősebb reagálást váltottak ki a későbbiek közül az 1998-as Horn–Orbán, a 2002-es Orbán–Medgyessy, illetve a 2006-os Gyurcsány–Orbán *last minute* viták.

A kormányváltást eredményező Horn–Orbán-vitát a szocialista politikus árulkodó elszólása teszi emlékezetessé. Hetekig tartott 1998-ban a huzavona: lesz *last minute* vita, vagy nem lesz. Városszerte a fiatalok látogatta épületek falain, így az ELTE Múzeum körüli épületén is tacepaók jelentek meg: „Nyuszi – nem mer vitázni!” felirattal. Nyuszi, azaz Horn Gyuszi. Az MSZP húzódozásának oka érthető: a választás első fordulójában az MSZP jelentős előnyre tett szert a Fidesszel szemben, így mi hozadéka lehetett egy személyes megmérettetésnek. Végül a hivatalban lévő, hazai és nemzetközi elismerésekkel övezett, 66 éves miniszterelnök – a „Munkás-Paraszt Hatalomért” emlékérem (1957), Nemzetközi Károly-díj (Aachen, 1990), a Stresemann Társaság aranyérme (1990) stb. tulajdonosa – vállalta, hogy végleg lesöpri a színről a politikai parvenünek tekintett, 35 éves ellenfelét.

Az 1998. május 19-ei Horn–Orbán-vitában még egyetlen sértő szó vagy kifejezés sem hangzott el. Pedig a friss Orbán Viktornak ugyancsak lett volna alkalma a mind fáradtabb (szenilisebb) Horn Gyulán triumfálni, lévén ez egy kétszemélyes, zéró összegű játszma, amelyben az egyik fél annyit nyer, amennyit a másik veszít. Kettejük vitája 42. percének elején – Horn több tárgyi tévedésére reagálva – Orbán Viktor igen kacifántosan fogalmazva kísérelte meg elkerülni ellenfele megsértését. Íme:

„A beszélgetésünk előttünk álló szakaszára nézve szeretném mondani a miniszterelnök úrnak, hogy méltatlannak tartanám a mostani beszélgetésünk súlyához azt, hogy ha rendre arra kényszerítené a miniszterelnök úr, hogy arra emlékeztessem, hogy nem biztos, hogy nem csalja meg az emlékezete. De ez volt az utolsó, miniszterelnök úr, hogy szóvá teszem: rosszul emlékszik.”

Ez még nem minden! Alig telt el három-négy perc, az érvelésbe magát egészen belelovaló Horn Gyula így tört ki: „Na, olyan párhatározatot nem lehet hozni...!” A hallgatóság döbbsent csendjét az ellentáborból fel-felszakadó kuncogás törte meg. Orbán e durva hiba magas labdáját nem ütötte le, amivel egyből kiüthette volna Horn Gyulát. Egyrészt a saját szavait használhatta volna fel ellene annak bizonyítékeként, hogy ellenfelének köze nincs a demokratikus átalakuláshoz. Horn elszólása megmutatja, Orbán vitapartnere még mindig az MSZMP-s pártállami diktatúra embere. Másrészt – amikor Horn a közönség reagálására észbe kapott, s bizalmaskodva vitapartnere felé fordulva javította magát – „Mert ugye, már párhatározatok nincsenek is” –, Orbán Viktor ellenfele hiteltelenítését röviden befejezhette volna a platóni antilogika alkalmazásával. Azzal a vitagyakorlattal, amelyben a felek egymás érveinek ellenmondásait igyekeznek kimutatni. – „Azért egy felelős kormány miniszterelnökének nemcsak a diktatúrában, de a demokráciában is illő tudnia, mikor mit beszél.” Ehelyett az orbáni válasz csupán ennyi volt: „Nyilván párhatározatok ügyében nem fogok Önnel vitatkozni!”

Harsány nevetés közepette a Közgazdaságtudományi Egyetemen jelen lévő hallgatóság nagyobb hányada viharos tapsban tört ki. Velük azonosulhatott a vitát a tévé képernyője előtt végigkísérők jelentős többsége, amint azt a második forduló választási trendváltozása, a Fidesz győzelme igazolta. Akárhogyan is, ezzel és más tévesztésével Horn Gyula önmaga alkalmatlanságát demonstrálta a rátermettségét megjelenítő ellenfelével szemben.

Hja, a megszokás nagy úr. Nem csak a politikai. Sokszor nyelvi szokásaink rabjai vagyunk. A 2000-es évek elején az ötös lottó nyilvános sorsolásán szolgáltatott erre durva bizonyítékot az egyik számhúzó. A harmincas éveiben járó fiatalember, miután megkapta s szétcsavarta a kiemelt műanyag gömböt, tartalmát felmutatva közölte, a kihúzott szám a 6-os. A közjegyző interveniált. A fiatalember a fejéről a talpára állította a számot, majd – miként Horn Gyula a Közgázon – az általa szokásos mindennapi szófordulattal közölte: „*F.szét, 9-es!*”

A beszéd közéletét tartva szem előtt, azóta nem a számhúzó nyitja szét a gömböt, nem is ő szólal meg. Azóta a mindenkori számhúzók megrögzött szokásai nem írhatják felül a számértéket. Mi több, azóta minden számot aláhúznak.

Elszólás, avagy Freud

Nem állítjuk, hogy minden elszólásban a manifeszt (megjelenő) tény, fogalom a látens, az elfojtott tartalomról üzenne. Sigmund Freud az elszólás jelenségének egy egész fejezetet szentel világhírű művében, *A mindennapi élet pszichopatológiájában*. Ha felütjük e könyvet, kiderül, Freud sem állítja. Hagy egy kiskaput a beszédszövegre ható egyéb befolyásnak is.

„De – jegyzi meg a k. u. k.-s Bécs bölcse – létrejöhet a zavar [...] külső befolyások következtében is, olyan elemek hatására, amelyeket nem szándékozunk kimondani, s amelyeknek fennálló inge-rületéről éppen a fellépő zavar révén szerzünk tudomást.”¹

Álljon itt két közéleti beszélőnek a jövő felől igazolt elszólása. Egy mondat Horn Gábor egykori SZDSZ-es szóvivő állásfoglaló nyilatkozatából:

„Önmagában azzal nincs bajom, ha ’56 évfordulóján a pártok és különböző csoportok kivonulnak az évek óta megszokott helyekre, az SZDSZ is kivonul a temetőbe, mert ha kifütyülük is, azt gondoljuk, hogy ott a helyünk.”²

A temetőben...?! Való igaz, a rendszerváltó párt 2014-ben meg is szűnt. Az SZDSZ-es szóvivő esetében a Freud jelezte „külső befolyást, zavart” talán a várható kifütyülés jelenthette.

Lendvai Ildikó 2003 januárjában még MSZP-frakcióvezetőként szólt pártja fiatal tehetségeiről, az akkor még szabadon szárnyaló Zuschlag-klánról: „Előfordul, hogy valakit nagy boldogan megtalálunk, és aztán otthagynak a levegőben.”³ Magyarán lógni hagyják. Évszázadokon át az akasztott embert hagyták lógni a levegőben, ahogyan François Villon *Gyász-irat* című versében áll:

Ázunk, mosódunk, ha eső csurog,
S ha nap süt, bőrünk szikkad, feketül.
Szemünkkel szarka, varjú tesz csúfot,
Tép szőrt szakállunk, szemöldünk közül.
Pihenésünk egy percnyi nem kerül,
A szél szerint kell erre-arra lengünk,
Gyűszüként vagyunk tele csőrnyomokkal,
Örüljön kiki, aki nincs közöttünk
És kérje Istent, legyen irgalommal.⁴

¹ Sigmund Freud: *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Szerk. Barlay Katalin. Budapest, Gondolat, 1958.

² Spirk József: *Óriás installációk '56-ról a Kossuth téren*. [Interjú Horn Gáborral.] *Index*, 2003. szeptember 15.

³ Lendvai Ildikó. *Magyar ATV Napkelte. Össztűz*. 2003. január 24.

⁴ Illyés Gyula fordítása. Lásd *Villon összes versei*. Ford. Illyés Gyula et al. Budapest, Európa, 1957.

Arról, hogy ez esetben éppen milyen „külső befolyás” eredményezte a „zavart” Lendvai Ildikó kijelentésében – nincs tudomásunk. Talán annak megsejtése, hogy Zuschlagék nem teljesen legális alapokból áramoltatják a pénzt pártcélokra... Tény, Lendvai öntudatlan próféciája pár év múlva beteljesedett. Az említett Zuschlag fiú – 1998 és 2004 között az MSZP országgyűlési képviselője – távol állt ugyan a fizikai akasztástól, ám 2010 márciusában bünszervezetben elkövetett csalás vádjával ítélték többéves börtönbüntetésre. Párttársai magukat mentendő hagyták „lógni” – levegő helyett a büntetés-végrehajtási intézetben.

A miniszterelnöki poszt várományosát, Medgyessy Pétert 2002 elején az átvilágítóbírák az ügynöktörvényre hivatkozva lemondásra szólították fel. Az ügyre a Fidesz akkori elnöke és frakcióvezetője, Pokorni Zoltán parlamenti interpellációjában kérdezett rá – nehogy az ügyet elhallgassák, elfojtsák. Medgyessy egyik riposztjában így vágott vissza Pokorninak: „Azt ajánlom, képviselő úr, hogy tegye meg azt, hogy ne csak Sigmund Freudot olvassa! Bár – tette hozzá némi hatásszünettel – megértem, hogy időnként igénye van rá.” (A kormánypárti oldalon nevetés és nagy taps!) Vélelmezzük, Pokorni esetében az amerikai filmekből is annyira ismerős freudi pszichoterápiai kezelés szükségességére céltzott. Azt a freudi analitikus terápiát ajánlotta másnak, amelyre – mint elszólásaiból kiderül – éppen saját magának lett volna szüksége.

Az elhallgatott ügynökmúltjára feltett kérdésre Medgyessy elmondta, egy ilyenre kétféle választ adható: ha valóban SZT-tiszt volt, akkor nem mondhatja el, ez ugyanis államtitoknak minősül. A másik az, hogy az állítás valótlan. A nyilvánosságra került 1978-as dokumentumok szerint Benkei András belügyminiszter „a D-209-es számon nyilvántartott elvtársat főhadnaggyá nevezi ki”. A dokumentumon nem szerepel a 2002-es kormányfőjelölt neve, ám a D-209 szám mellett ott áll születési ideje és az anyja neve... A kinevezés a BM III/II-7. osztályának állományába szólt. Ilyen teherrel a vállán nem is csoda, hogy az általa szükségelt analitikus terápia hiányában elszólások egész sorát követte el közéleti beszédeiben:

„...ezért fogjuk a 13. havi családi pótlékot kifizetni minden hónap augusztusában!”(sic!) Nem helyesbített.

„Én nagyon bízom abban, hogy a megfogalmazott közös cél: a lakosságfogyasztás megállítása...” Ezt a lapszust észlelte, és zavartan dadogva „fogyás”-ra javította.

„Végül, befejezésem képpen...” – Gyors helyesbítés „befejezés”-re.

Az EU-ról sem feledkezett meg: „Mi Európától sokkot (sic!) várunk!” Megkaptuk.

Ám hazafiként is le kívánta tenni a maga obulusát, s imigyen szóla mint magyar Zarathusztra:

„És hadd említsek meg még valamit, ami 15 millió magyarnak rendkívül fontos. Mi, 21. századi, európai magyarok már tudjuk azt is, hogy uniós csatlakozásunk lehet az egyetlen gyógyír nemzetünk talán legfájóbb sebére, a magyar nemzet határok fölötti, békés újraegyesítésére.”⁵

No comment...

⁵ Medgyessy Péter: *Miniszterelnöki beszéd*. Ratifikációs és Bővítési Konferencia, 2003. október 9.

Freud idézett műve 1958-as kiadásában található az éppen idevonatkozó megállapítás:

„Más, sokkal jelentősebb esetekben az önkritika, a saját nyilatkozatunkkal szemben fellépő belső ellenállás késztet bennünket elszólásra; sőt arra is, hogy a kimondásra szánt gondolat helyett annak ellenkezőjét mondjuk.”⁶

Ha ez a freudi igazság Medgyessy Péter esetében is helytálló, akkor egyáltalán nem volt irigylésre méltó helyzetben miniszterelnökként sem. Külső ellenállásként az ellenzék kritikája, belsőként az elfojtott, a látnis tartalmak „kritikája”.

Az ügyünk úgy nem maradt annyiban. Nem Medgyessy, hanem ellenfele édesapjáé. Pokorni Zoltán 2002 júliusában váratlanul bejelentette, lemond pártelnöki és frakcióvezetői tisztségéről, mert előző nap tudta meg, hogy édesapja együttműködött az egykori állambiztonsági szolgálattal. Ennek dokumentumát – már Medgyessy Péter miniszterelnöksége alatt – Meruk József MSZP-s képviselő szívárogtatta ki. A birodalom visszavág.

Nyelvi döbbenet

Tizennégy éve történt. Akkor még úgy hittük s állítottuk, hogy Gyurcsány Ferenc balatonörszödi „elk..tuk”-ja óta nincs többé nyelvi döbbenet. Közbeszéde az MSZP-s küldöttek zárt körű nyilvánossága előtt az alpári stílust fogadtatta el. A mindennapok alpári dumáját. Ilyen szinten szólal meg autók koccanásakor a két vezető közül a profánabbja. Az, amelyik sohasem „Kérem, uram, tisztázzuk a helyzet”-tel kezdi. Nincs „kérem”, nincs „uram”, nincs tisztázó szándék. „Te köcsög!” a megszólítás. Ez igen „nép-szerű”, úgy is, mint a magyar utak informális közbeszédének kötelező bevezetője. Gyurcsány közbeszédének infernója, alászállása soküzenetű. Az örszödi beszéd idézett kifejezésének első üzenete az „együtt vagyunk” akolmelege. A cinkos összekacsintás. Az elvtársiasság zsványbecsülete: „Legalább mi, elvtársak, valljuk be egymásnak, hogy elk..tuk! ... hogy másról szól ez a kurva ország!”

A másik a politikai közszereplővé emelkedett önimádó ember magamutogató őszintesége. Az informális beszédnek e formálisba torzítása, az alpáriságnak e protuberanciája ott és akkor természeti erőként jelent meg. Metakommunikatív üzenete: itt és most nem csupán Gyurcsány Ferenc szólal meg, de az őstermészet! Az ösztönvilág tektonikus erői szólnak általa. Ő csupán magasabb, vagy ha úgy tetszik, mélyebb hatalmaknak a szócsöve, prófétája. Prófeta, de milyen?!

„Próféták által szolt rígen néked az isten,
Azkit ígirt, imé, vígre megadta fiát.”⁷

⁶ Sigmund Freud: *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Szerk. Barlay Katalin. Budapest, Gondolat, 1958.

⁷ Sylvester János: *Az magyar nípnek*. 1541. (Részlet.)

– fogalmazta meg 1541-ben ennek szakrális változatát a legelső magyar disztichon sorában a bibliafordító Sylvester János.

Az őszödi szónokból infernális erők szóltak. Narcisztikus személyisége mélyéről üzentek. Üzent a túlélésért, hiszen regnáló miniszterelnökként kívánta túlélni a nyilvánvaló gazdasági-társadalmi válságot. Jól számított. Ráértett arra, hogy önmagában az igazság kimondása, az „elrontottuk”, maximum az „elszúrtuk” kifejezés – édeskevés. Itt sokkolni kell közönségét, mert az még magához tér, kritizálni kezdi, s még leváltását is javasolhatja. A profán, informális „elk..tuk” és „ez a kurva ország” kifejezéseknek a közéleti beszéd szintjére emelése és annak ismétléses evidenciája – megdöbbenő. Mit megdöbbenő, egyenesen transzba ejtő!

Minden transzállapot a kritikai érzék és hajlandóság kikapcsolásával jár. Ez a transz tette lehetetlenné, hogy belső ellenzéke ott és akkor megkérdőjelezze a többes számú állítás igazságát. A „mi”-vel Gyurcsány Ferenc a felelősség teljes megosztását kodifikálta. Éppen azt, amiről addig ez az ellenzék hallani sem akart. Ők Gyurcsány Ferenc és csapatának őszödi felelősségre vonására készültek. Ám ő elébük vágott, s nem is akárhogyan. Elmondta azt, amit ők kívántak szóvá tenni, és többes szám első személyt használt. E nyelvsokkolóval, ezzel az „informális viperával” mindenkit megbénított. Szóhoz sem juthatott ezek után a belső ellenzék. Nem azért, mert a tanácskozáson nem kapott szót, de mert nem találta a megfelelőt. A Gyurcsány fémjelezte MSZP elhagyására egzisztenciális okokból sem vállalkozhattak. A párt elesett – velük együtt.

„Azki zsidóul és görögül és vígre deákul
Szól vala rígen, szól néked az itt magyarul:
Minden nípnek az ű nyelvén, hogy minden az isten
Törvényinn iljen, minden imádja nevít.”⁸

Sylvester János az első hazánkban nyomtatott magyar nyelvű könyv, az *Újszövetség* ajánlásában szűkebb hazája, Szamoshat „í”-ző dialektusban vetette papírra e sorokat. Előszavának címe: „Az magyar nípnek, ki ezt olvassa”. Sokba került Gyurcsány Ferencnek és pártjának a közbeszéd infernálása.

Sylvesterrel szólva „a magyar nípnek, ki ezt olvasta és hallotta”, akkor még volt rá füle, esze, szíve, hogy ne a GY. F.-ek „törvényinn iljen”, s hogy egyáltalán ne „imádja nevít”.

Koincidenciák – azaz véletlen egybeesések

A közéleti beszéd „közéletét” tanulmányozva sajátos egybeesésekre, coincidenciákra is bukkanhatunk. Antall József 1991 májusában tett izraeli látogatása során Jichák Sámír miniszterelnökkel találkozott. Tárgyalásukat Sámír annak előrebocsátásával kezdte, hogy ő izraeli hazafi, és mindent ezen a szemüvegen át néz. Antall József meglepődve tekintett vendéglátójára, hiszen éppen ilyesmi előrebocsátása járt az ő fejében is, és így

⁸ Sylvester János: *Az magyar nípnek*. 1541. (Részlet.)

válaszolt: „Én pedig magyar hazafi vagyok, és én sem cselekszem másként.” Samir is meglepődött, majd elnevette magát: „Akkor meg fogjuk egymást érteni.”

A másik közéleti-hitéleti koincidenziára egy könyv olvasása és egy beszélgetés nyomán bukkantam. A Széchenyi-díjas Bolberitz Pál *Tanúim lesztek*⁹ című könyvét olvasva figyeltem fel egy olyan egybeesésre, amely eddig magában a szerzőben sem tudatosulhatott. A kötet Bolberitz Pálnak a Városmajori templomban elmondott homíliáit tartalmazza. Szentbeszédeiről kérdezve elmondta, bár foglalkoztatják a közélet, a politika kérdései, prédikációiban tudatosan nem foglalkozik az aktualitásokkal, főleg nem aktuálpolitikával. A szószeren életünk kérdéseit *sub specie aeternitatis*, az örök élet felől, annak tükrében tárgyalja. Katolikus papként mint az örök igazságok hirdetője áll a hívek elé. Nem sértheti a különböző nézetten lévő hívek egyikét sem. Mégis, könyvében a 2006. május 26-ai *Utunk a mennybe* című homíliájának zárószóiban átszakítja a maga állította gátat: „Konkrétan fogalmazva: Magyarországnak erkölcsi megújulásra van szüksége. Ez az ország azért tart ott, ahol tart, mert erkölcsileg lezüllött” – hallatszott aznap a verdikt a szószeréről. E gátszakításnak 2006. május 26-án, egy vasárnapi misén lehettek tanúi a hívek. Ismerős valahonnan ez a dátum...?! Feltűnt, hogy ez a nap pontosan megegyezik az akkori miniszterelnöknek az „öszödi” néven elhíresült beszéde napjával. Bolberitz Pál éppen azon a napon, talán órában és percben fogalmaz szentbeszédében szokatlan élességgel, akkor szakad nála át a gát, amikor Öszödön Gyurcsány Ferenc gátlástalanul így fogalmaz: „Elk..tuk! ...másról szól ez a kurva ország!”

A városmajori templom prédikátorának fogalma sem lehetett arról, hogy Öszödön ki, mikor és milyen szöveggel jön elő. Annál inkább nem, mert az öszödi beszéd jó három és fél hónap múlva, csak 2006. szeptember 17-én kapott nyilvánosságot.

Összegzés

Egykori rádiós újságíróként óhatatlanul a beszéd közéletét figyeli az ember, különösen a közéleti beszédét. Az elmúlt harminc év során többször foglalkozhattam az Országgyűlésben elhangzottakkal és az ún. választási *last minute* vitákkal. Az írás elején röviden elemzett 1998-as Horn–Orbán-vitán túl számos tanulással szolgált a 2002-es Orbán–Medgyessy, illetve a 2006-os Gyurcsány–Orbán *last minute* vita. Az ezeket követő elemzések során a disputa, a politikai polémia (gör.: pólosz, lat.: pólus = harc, küzdelem) bemutatásával érzékeltettük az ún. „pólusképzés” jelentőségét. Alkalmaztuk az „erisztika-antilogika-dialektika” platóni megkülönböztetését.¹⁰ Bekapcsoltuk a 20. századi játékelmélet néhány megállapítását, a „kétszemélyes játszmák” (véges, zéró összegű és teljes információs), valamint az „aszimmetrikus játszmák” tanulságait.

A *last minute* viták megszűntek. Az infernálódtott közbeszéd (fasiszta, rasszista, diktátor, rabszolgatartó stb.) kifejezései az USA-ban is megfigyelhetők.

⁹ Bolberitz Pál: *Tanúim lesztek*. Budapest, Szent István Társulat, 2011.

¹⁰ George B. Kerferd: *A szofista mozgalom*. Ford. Molnár Gábor. Budapest, Osiris, 2003. 6. fejezet.

Az ilyen és hasonló nyelvi sokkolók pergőtüze elvakíthatja az embert, a szavazópolgárt. Madách Imre szavaival zárva:

„Vakítani kell előbb, és érzeményinket másokéhoz alkalmazni, míg egyet érezni vélnek ők velünk, s önakarattjukat vélik látni mienkben; s ekkor arra vezetni, mit mi akarunk, őket könnyű már.”¹¹

Felhasznált irodalom

- Bolberitz Pál: *Tanúim lesztek*. Budapest, Szent István Társulat, 2011.
- Freud, Sigmund: *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Szerk. Barlay Katalin. Budapest, Gondolat, 1958.
- Kerferd, George B.: *A szofista mozgalom*. Ford. Molnár Gábor. Budapest, Osiris, 2003. 6. fejezet.
- Lendvai Ildikó: *Magyar ATV Napkelte. Össztűz*. 2003. január 24.
- Madách Imre összes drámája. I. kötet. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2004. Online: http://madach.hu/old/egyebmuvek/MIT_commodus_napolyiendre.PDF
- Medgyessy Péter: *Miniszterelnöki beszéd*. Ratifikációs és Bővítési Konferencia, 2003. október 9.
- Sylvester János: *Uy Testamentum* (Újtestamentum magyar nyelven). Vyszighet (Újsziget); Faksimile. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1541] 1960.
- Spirk József: Óriás installációk '56-ról a Kossuth téren. [Interjú Horn Gáborral.] *Index*, 2003. szeptember 15. Online: <http://index.hu/politika/belfold/horn1015/>
- Villon összes versei. Ford. Illyés Gyula et al. Budapest, Európa, 1957.

Ajánlott irodalom

- Krawczuk, Aleksander: *Római császárok*. Szeged, Lazi, 2008.
- Platón: Phaidon. In: *Platón összes művei*. I. kötet. Budapest, Európa, 1984.
- Platón: Theaitetosz. In: *Platón összes művei*. II. kötet. Budapest, Európa, 1984.

¹¹ Madách Imre: *Commodus*. Lásd: *Madách Imre összes drámája*. I. kötet. Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2004.